

Бухтіарова А. Г., кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Сумський державний університет м. Суми, Україна

ORCID ID: 0000-0003-2631-3323

e-mail: a.bukhtiyarova@uabs.sumdu.edu.ua

Семенов А. Ю., кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Сумський державний університет, м. Суми, Україна

ORCID ID: 0000-0003-3222-9574

e-mail: a.semenoh@uabs.sumdu.edu.ua

Михальова А. С., магістрантка кафедри фінансів, банківської справи та страхування, Сумський державний університет м. Суми, Україна

e-mail: alionaverkhoglyad02@gmail.com

Тіньова економіка: причини та шляхи детінізації економічних процесів

Анотація. У статті на основі аналізу наукового доробку іноземних дослідників проаналізовано підходи до трактування сутності поняття «тіньова економіка». Представлено характеристику її складових елементів. Визначено, що тіньова економіка може приймати форми прихованої, неформальної та нелегальної. Розглянуто рівень тіньової економіки в Україні. Обґрунтовано, що тіньовий сектор економіки існує незалежно від рівня розвитку національної економіки: в одних країнах не має суттєвого впливу на економіку (5-12% ВВП), а в інших згубно впливає на всі соціально-економічні процеси (понад 30% ВВП). Наголошено, що Україна належить до другої групи країн з високим рівнем тіньової економіки. Систематизовано основні чинники, які призводять до тінізації економіки. Запропоновано шляхи подолання негативного впливу тіньової економіки з метою зміцнення економічної безпеки України.

Ключові слова: тіньова економіка; мінімізація; детінізація; тіньовий сектор економіки.

Bukhtiarova Alina, PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance, Banking and Insurance, Sumy State University, Sumy, Ukraine

Semenog Andrii, PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Finance, Banking and Insurance, Sumy State University, Sumy, Ukraine

Mykhalova Alona, Master student of the Department of Finance, Banking and Insurance, Sumy State University, Sumy, Ukraine

Shadow Economy: Causes and Ways to De-shadow Economic Processes

Annotation. Introduction. The spread of the shadow economy is a significant obstacle to the sustainable development of Ukraine's economy and its entry into the world community. It negatively affects all economic processes. In Ukraine, the scale of the shadow economy has reached a critical level, so it is vital to find ways to minimize the shadow economy as essential prerequisites for increasing economic security of the state.

Purpose. The purpose of the article is to discover the essence of the concept of the shadow economy, to find out the leading causes of the shadow economy and identify ways to de-shadow economic processes.

Results. The article analyzes the approaches to the interpretation of the essence of the concept of the shadow economy on the basis of the analysis of the foreign researchers' scientific achievements. The characteristic of its constituent elements has been presented. It has been determined that the shadow economy can take the form of covert, informal and illegal. The level of the shadow economy in Ukraine has been considered. It has been substantiated that the shadow sector of the economy exists regardless of the level of development of the national economy. At the same time, in some countries, it has no significant impact on the economy (5-12% of GDP), and in others - has a detrimental effect on all socio-economic processes (over 30% of GDP). It has been emphasized that Ukraine belongs to the second group of countries with a high level of the shadow economy. Also, the main factors that lead to the formation of the shadow economy have been substantiated. Ways to overcome the shadow economy to strengthen Ukraine's economic security have been proposed.

Conclusions. To overcome the negative consequences of the process of shadowing the economy, it is necessary to develop and implement several measures to combat it. The state policy on the de-shadowing of Ukraine's economy requires the development and application of a set of tools, assessment of the impact (social and economic effects) on the real and financial sectors of the

Стаття надійшла до редакції: 13.09.2020

Received: 13 September 2020

Дослідження виконане у рамках держбюджетної науково-дослідної роботи 0120U100473 «Формування інструментарію детінізації економіки України на основі каузального моделювання траєкторій взаємодії фінансових посередників»

economy, stimulation of entrepreneurial activity. An essential factor in the success of de-shadowing is political support for this complex process, a sequence of actions to reform society, avoid populism and punish irresponsible activities of officials, change the mentality of citizens towards awareness of civic position and involvement in the overall process.

Keywords: shadow economy; shadowing; de-shadowing; shadow sector of the economy.

JEL Classification: O17.

Постановка проблеми. Для сталого розвитку економіки України та входження її до світової спільноти суттєвою перешкодою є поширення тіньової економіки. Вона негативно впливає на всі економічні процеси, а саме сприяє зменшенню в структурі бюджету податкових надходжень за рахунок розвитку та вдосконаленню різних схем ухилення від сплати податків, що призводить до: ускладнення виконання фінансових зобов'язань державою; зниження рівня фінансової безпеки; зростання корупції в органах державної влади; підвищення рівня криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних злочинів; зниження конкурентоспроможності та інвестиційної привабливості держави; поширення відтоку вітчизняного капіталу за кордон тощо.

З огляду на вищезазначене, тіньова економіка є однією з істотних загроз національній безпеці держави в економічній сфері. Масштаби тіньової економіки досягли критичного рівня, тому актуальним є пошук напрямів мінімізації тіньової економіки як важливих передумов зростання економічної безпеки держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням проблеми тінізації економіки займалися як вітчизняні, так і закордонні науковці. Теоретико-методичні основи тіньової економічної діяльності розглядали у своїх працях В.Юринець, С. Лондар, О. Турчинов, Т. Шматковська, М. Заверуха, Е. Фейг, В. Танзі та інші учені-економісти.

Формування цілей дослідження. Метою статті є розкриття сутності поняття тіньової економіки, з'ясування основних причин виникнення тіньової економіки та визначення шляхів детінізації економічних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тіньова економіка в Україні – це результат системної кризи економіки, що виникла через невідповідність методів здійснення ринкових перетворень. Поширення тіньової економіки в Україні відбулося на базі руйнації наявних розподільних відносин і побудови нових, які істотно порушили усталений баланс інтересів суб'єктів економіки, паритетність розвитку окремих її сфер, мотивацію ефективного господарювання [10].

До сьогодні в науковому світі немає єдиного підходу до трактування сутності категорії «тіньова економіка» (з англ. Black economy, Ghost economy, Shadow economy).

Одне з перших визначень тіньової економіки запропонував економіст МВФ Віто Танзі: тіньова економіка – це частина валового національного продукту, яка через її відсутність у звітності та/або

зниження її величини не відображена в офіційній статистиці [2].

Згідно з визначенням, яке запропонував І. Мазур, тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих, як протиправних, так і законних, але аморальних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності [6].

Найпоширеніше визначення запропонував Е. Фейг: до тіньової економіки належить уся економічна діяльність, що з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою [1].

Турчинов О. визначає тіньову економіку як вид економічної діяльності, яка не враховується, не контролюється і не оподатковується державою і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [8].

На думку З. Варналія, тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, яке представлене сукупністю неконтрольованих і нерегульованих (як протиправних, так і законних, але аморальних) економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності щодо отримання надприбутків за рахунок приховування доходів та ухилення від сплати податків [4].

За версією Системи Національних Рад (СНР) Організації Об'єднаних Націй (ООН) тіньова економіка – це нелегальна, неврахована, фіктивна, корислива діяльність, спрямована на отримання доходу, приховуваного від офіційної влади будь-яким, навіть кримінальним або протизаконним шляхом [5].

Отже, на нашу думку, тіньова економіка – це економічна діяльність, прихована від офіційної влади, яка спрямована на отримання доходу злочинним шляхом.

В економічній літературі існують різні погляди на визначення складових частин тіньової економічної діяльності. Складові елементи тіньової економіки, які використовуються в окремих країнах, за версією Системи Національних Рад (СНР) Організації Об'єднаних Націй (ООН), проілюстровано на рис. 1.

Наведена структура тіньової економіки являє собою процес виробництва, який охоплює перший і другий блоки («прихована» і «неформальна» діяльність). Тому при визначенні масштабів тіньового сектору розраховуються саме ці дві складові. Третій блок – це кримінальна, антизаконна діяльність, в межах якої відбувається лише перерозподіл раніше створеного продукту.

Рисунок 1 – Структура тіньової економіки

Джерело: представлено на основі [5]

Турчинов О. у своїх працях виділяє чотири складові елементи тіньової економіки:

– не приховувана від державних органів економічна діяльність, але через об'єктивні й суб'єктивні причини не врахована, не контрольована і не оподатковувана державою;

– легальна економічна діяльність, у процесі якої відбувається повне або часткове ухилення від сплати податків, зборів, штрафів та інших обов'язкових платежів, а також порушення її державної регламентації (тобто суб'єкт тіньової економічної діяльності отримує додатковий дохід шляхом порушення чинного податкового та іншого законодавства, що регламентує економічну діяльність);

– незаконна, навмисно приховувана від державних органів економічна діяльність;

– діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом скоєння чи сприяння скоєнню злочинів, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність [8].

Зробивши огляд даних підходів, для здійснення ґрунтовного аналізу тіньової економіки будемо використовувати таку класифікацію:

– «прихована» («сіра») тіньова економіка – цілком дозволена економічна діяльність, пов'язана з виготовленням легальних товарів і наданням легальних послуг (будівельно-монтажні, побутові, медичні, послуги оренди тощо), які частково не обліковані офіційною статистикою та, відповідно, приховані від оподаткування;

– «підпільна» («темно-сіра») тіньова економіка – незаконне виробництво та продаж легальних товарів без їх документального оформлення та/або реєстрації підприємницької діяльності;

– «злочинна» («чорна») тіньова економіка – заборонена законом економічна діяльність, пов'язана з виробництвом та реалізацією заборонених товарів і послуг (наприклад, корупція, наркоторгівля).

Варто зазначити, що тіньовий сектор економіки існує в будь-якій країні незалежно від рівня розвитку національної економіки, проте в одних країнах тіньова економіка перебуває на рівні, що не має суттєвого впливу на економіку (5-12% ВВП), а в інших – на рівні, що згубно впливає на всі соціально-економічні процеси (понад 30% ВВП). Україна відноситься саме до другої групи країн з високим рівнем тіньової економіки.

За розрахунками Мінекономрозвитку рівень тіньової економіки в Україні у 2018 р. становив 30 % від обсягу офіційного ВВП, що на 2 в. п. менше показника 2017 р. і є найнижчим рівнем, починаючи з 2009 р. [7].

Серед основних чинників, які призводять до тінізації економіки, виділяють:

– кризи фінансової системи;

– високі ставки, велика кількість та складний механізм розрахунку податків;

– встановлення пільгових умов функціонування окремим суб'єктам господарювання;

– прагнення підприємцями отримати надприбутки;

– занадто високий рівень податків;

– взаємозв'язок бізнесу з кримінальними структурами;

– низький рівень життя населення;

– високий рівень безробіття та орієнтація частини населення на те, щоб отримати дохід будь-яким способом;

– нерівномірний розподіл ВВП;

– корумпованість державних служб владних структур, контрольних служб: податкової, санепідемконтролю, пожежної безпеки тощо;

– умови, що дають змогу використовувати державне майно та майно організаційних структур для одержання неофіційного приватного доходу державними чиновниками та управлінцями;

– можливість лобювання власних інтересів суб'єктами господарювання у державних інстанціях [9].

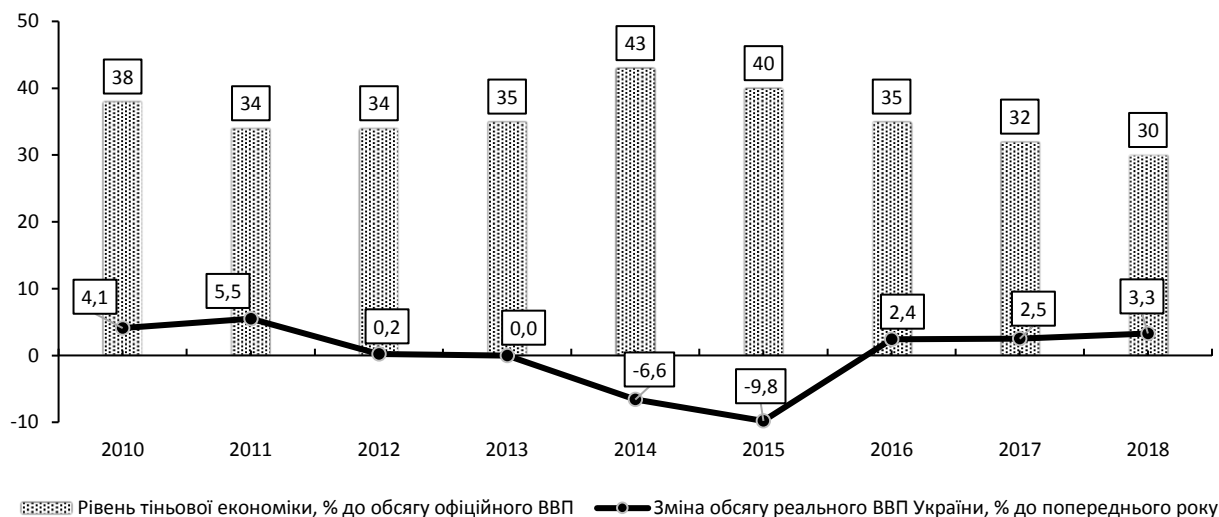

Рисунок 2 – Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від офіційного ВВП)

Джерело: представлено на основі [7]

Все це об'єктивно зумовлює необхідність активних дій щодо детінізації економіки. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для переведення тіньових капіталів у легальну економіку. Це сприятиме збільшенню національного інвестиційного потенціалу, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме збільшенню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання. Зарубіжний досвід боротьби з тіньовою економікою показує, що найпоширенішими методами протидії тіньовій діяльності є правове забезпечення і створення відповідних органів контролю для впровадження заходів спрощення процедур сплати податків і ліквідації причин, що змушують підприємців переводити свій бізнес у «тінь».

Нами було виділено три основні блоки пропозицій щодо детінізації економіки:

Блок 1. Податкова політика.

До основних інструментів детінізації фінансових потоків відносять мінімізацію податкових зобов'язань, ухилення від оподаткування, виведення коштів за межі України, легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та порушення бюджетних видатків [3]. Головні причини тінізації економіки можуть бути наступні: занадто високі податки, марнотратство у витрачання коштів платників податків, моральне самовиправдання тих осіб, що ухиляються від сплати податків, нікчемністю держави («провалами уряду»).

Основними заходами є:

– зменшення податкового навантаження, у т. ч. скорочення кількості обов'язкових платежів і податкових пільг.

Очікуваними наслідками є забезпечення рівних умов для всіх платників податків і зменшення стимулів до зменшення випадків мінімізації податкових зобов'язань;

– оптимізація повернення податку на додану вартість ПДВ для підтримки експорту та підвищення довіри бізнесу до держави. Очікувані наслідки: зменшення стимулів до фальсифікацій та корупційних схем;

– зменшення єдиного страхового внеску (ЄСВ). Очікувані наслідки: збільшення надходжень до бюджету, підвищення бази для нарахування пенсій;

– виявлення уповноваженими органами найманих працівників, які працювали без укладання трудових угод з працедавцями. Очікувані наслідки: рахунок легалізації зайнятості, збільшення надходжень до відповідних державних фондів;

– легалізація реальних оборотів бізнесу шляхом створення економічних стимулів, зниження ставок оподаткування, разова податкова амністія. Очікувані наслідки: за оцінками, легалізація доходів суб'єктів підприємництва дасть збільшення ВВП країни на 15-20%, забезпечить підвищення культури бізнесу, захищеності найманих працівників.

Блок 2. Боротьба з корупцією.

1. Застосування публічних тендерних процедур у закупівлі державних та комунальних підприємств. Очікувані наслідки: зниження цін на закупівлю товарів і послуг на 30-50%, підвищення прибутковості підприємств постачальників, зниження соціальної нерівності у розподілі доходів та зростання інвестиційної привабливості національної економіки.

2. Публічні процеси над корупціонерами з винесенням суворих вироків залежно від масштабу злочину. Очікувані наслідки: зниження мотивації посадових осіб на вчинення порушень закону та

зростання інвестиційної привабливості національної економіки.

3. Розмежування держави й бізнесу, у т. ч. шляхом заборони пов'язаних осіб державних посадовців та народних депутатів на ведення підприємницької діяльності, спрощення реєстрації бізнесу та підвищення прозорості дозвільної системи, розвитку партнерства держави і бізнесу. Очікувані наслідки: зниження мотивації посадових осіб на вчинення порушень закону та зростання інвестиційної привабливості національної економіки.

4. Реформування судової та правоохоронної системи задля забезпечення гарантій справедливого суду та виконання судових рішень ефективна державна програма боротьби з організованою злочинністю, у тому числі і в економічній сфері, підвищення професіоналізму судових та правоохоронних органів, посилення незалежності від політичних процесів, зміцнення ролі конституційного правосуддя та забезпечення прозорості та неупередженості судових процесів. Очікувані наслідки: захист прав власності, боротьба з рейдерством, зростання інвестиційної привабливості національної економіки, соціальна стабільність.

5. Впровадження моделі відкритого електронного уряду. Очікувані наслідки: підвищує прозорість рішень урядових структур та знижує ймовірність корупції.

6. Підвищення рівня правової культури населення, у т. ч. налагодження нещодавно створеного інституту фінансового омбудсмана, вдосконалення діяльності інститутів громадянського суспільства антикорупційної спрямованості, удосконалення співпраці державних органів з громадськими інститутами. Очікувані наслідки: захищення прав громадян, підвищення інвестиційної привабливості України.

Блок 3. Реформа регулювання банків.

1. Стимулювання поширення безготівкових розрахунків. Очікувані наслідки: контроль джерел доходів, виявлення фактів перевищення витрат приватними особами над доходами.

2. Підвищення прозорості діяльності Національного банку України, Фонду гарантування вкладів та Міністерства фінансів у питаннях державної підтримки банків, включаючи рефінансування банків, заходи впливу, націоналізацію банків, розпорядження активами неплатоспроможних банків, залучення до

відповідальності банкірів (власників і керівників) неплатоспроможних банків, тимчасову адміністрацію. Очікувані наслідки: створення стимулів для відповідальної діяльності банкірів, підвищення стійкості банків до стресів, зміцнення довіри до банків.

3. Розбудова ефективної системи повернення з-за кордону коштів та активів, отриманих злочинним шляхом внаслідок операцій з легалізації (відмивання) коштів та фінансування тероризму. Очікувані наслідки: збільшення надходжень до державного бюджету.

Міжнародні експерти звертають увагу на те, що підвищення «податкової моралі» є «м'яким», але дуже важливим елементом у системі заходів зі збору бюджетних надходжень, особливо в довгостроковому періоді. Як тільки люди отримають краще і пряме розуміння вартості та ролі їх платежів, вони будуть більш схильними до участі в системі [3].

Вони також зазначають, що боротися з тіньовою економікою слід із застосуванням правильного набору інструментів. Ці інструменти можна описати як метод поєднання «батоги та пряників»: заходи, що роблять дотримання правил легшим і привабливішим («пряники»), та заходи, що роблять зловживанням важчими та дорожчими («батоги»).

Органам влади необхідно зберігати баланс між цими двома групами інструментами. Будь-який дисбаланс між ними, наприклад, через занадто великий акцент на один із них, може виявитись непродуктивним і не допоможе в досягненні бажаного результату.

Висновки. З метою подолання негативних наслідків процесу тінізації економіки необхідно розробити та реалізувати низку заходів щодо її протидії. Державна політика детінізації економіки України потребує розробки та застосування набору інструментів, оцінки впливу (соціального та економічного ефектів) на реальний і фінансовий сектори економіки, стимулювання підприємницької активності. Важливим фактором успіху в детінізації є політична підтримка цього процесу, послідовність дій з реформування суспільства, уникнення популізму та покарання безвідповідальної діяльності посадовців, зміна менталітету громадян у напрямі усвідомлення громадянської позиції та причетності до загального процесу.

Література:

1. Feige E. A new perspective on macroeconomic phenomena: the Theory and measurement of the unabsorbed sector in the US economy. *Causes*. 1980. 136 p.
2. Tanzi V. *The Underground Economy in the United States Abroad*. Lexington, Mass : Lexington Books, 1982. 70 p.
3. Бочі А., Поворозник В. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. *Міжнародний центр перспективних досліджень*. 2014. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf (дата звернення: 01.09.2020).
4. Економічна безпека : навч. посіб. / за ред. З. С. Варналія. Київ : Знання, 2009. 647 с.
5. Заверуха М. М. Системний аналіз суті та закономірностей функціонування тіньової економіки. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2015. 9 с.
6. Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика : монографія. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2008. 239 с.
7. Тенденції тіньової економіки в Україні у 2018 році. Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (дата звернення: 01.09.2020).

8. Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. Київ : АртЕк, 1995. 300 с.
9. Шматковська Т. О., Тверда І. В. Тіньова економіка: дефініція, структура, причини виникнення та шляхи мінімізації. *Вісник Запорізького національного університету: збірник наукових праць. Економічні науки*. 2014. №1(21). С. 177–185.
10. Юринець В., Лондар С. Особливості функціонування тіньової економіки в Україні. *Економічний часопис*. 1999. № 11-12. С. 42-45.

References:

1. Feige, E. (1980). A new perspective on macroeconomic phenomena: the Theory and measurement of the unabsorbed sector in the US economy. Causes.
2. Tanzi, V. (1982). The Underground Economy in the United States Abroad. Lexington, Mass: Lexington Books.
3. Bochi, A. & Povoroznyk, V. (2014). Shadow economy in Ukraine: causes and ways to overcome. International Center for Policy Studies. Retrieved from: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf [in Ukrainian].
4. Varnalij, Z. S. (2009). Ekonomichna bezpeka. Kyjiv: Znannja [in Ukrainian].
5. Zaverukha, M. M. (2015). Systemnyj analiz suti ta zakonmironostej funkcionuvannja tinjovoji ekonomiky. Ljviv: LRIDU NADU [in Ukrainian].
6. Mazur, I. I. (2008). Detinizacija ekonomiky Ukrajinu: teorija ta praktyka : monohrafija. Kyjiv : Vydavnycho-polighrafichnyj centr «Kyjivsjkyj universytet» [in Ukrainian].
7. Trends in the shadow economy in Ukraine in 2018. Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture of Ukraine. Retrieved from: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinvojiEkonomiki> [in Ukrainian].
8. Turchynov, O. V. (1995). Tinjova ekonomika: teoretychni osnovy doslidzhennja. Kyjiv: ArtEk [in Ukrainian].
9. Shmatkovskaya, T. O. & Tverda, I. V. (2014). Shadow economy: definition, structure, causes and ways to minimize. *Bulletin of Zaporizhia National University: a collection of scientific papers. Economic sciences*, 1(21), 177-185 [in Ukrainian].
10. Yurynets, V. & Londar, S. (1999). Features of the shadow economy in Ukraine. *Economic magazine*, 11-12, 42–45 [in Ukrainian].

Ця робота ліцензована Creative Commons Attribution 4.0 International License